

slaagt hij er in om tot voorzichtige typeringen te komen die niet te ver verwijderd zijn van de werkelijkheid. Dit laatste is temeer van belang omdat hij zijn onderwerp in verband brengt met de dusgenaamde moderniseringsdiscussie in de kring van hedendaagse Amerikaanse sociologen en politicologen. Aan het slot van zijn bijdrage verwijst hij ten aanzien van de moderniteit der Republiek naar de bevindingen van J. de Vries op het terrein van de agrarische geschiedenis en komt dan voor kerk en religie tot soortgelijke conclusies. Het vrijwel ontbreken van het vroeg-moderne centraliserende overheidsapparaat in de Republiek en het voortbestaan van organen van zelfbestuur op gewestelijk en plaatselijk niveau zijn hier de beslissende factoren. Vanuit dit oogpunt dient ook de positie van de publieke kerk als door de overheid erkende kerk (geen staatskerk) en daarmee het bestaan van een elders in Europa ongekende mate van tolerantie ten aanzien van dissenters (zoals vastgelegd in artikel 13 van de Unie van Utrecht) gezien te worden. ¹Aan de merkwaardige relatie tussen kerk en staat onder deze omstandigheden wijdt Schilling zeer lezenswaardige bespiegelingen die de bijzondere verdienste hebben te illustreren hoe hier toch steeds werd uitgegaan van een 'eigene, genuin calvinistische Position' (215) ten aanzien van het onderscheid tussen de beide sferen. De reformatie was in Nederland 'von unten her' op revolutionaire wijze totstandgekomen in het kader van een 'politisch-militarische Existenzkampf'. Deze gang van zaken had zijn gevolgen voor de ontwikkeling van het calvinistische kerkrechtelijke denken hier te lande, die anders verliep dan bij het Duitse protestantisme onder de daar bestaande verhoudingen het geval was. Schilling noemt in verband met de Nederlandse calvinistische traditie op dit punt de namen van Appollonius, Trigland en Voetius, maar besteedt nauwelijks aandacht aan de vertegenwoordigers van de latere christelijk-historische of anti-revolutionaire richting die hierop stelde. Kuypers verhandeling over 'Het calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden' (1874) wordt slechts via een geschrift van J.C. Baak (1945) in herinnering geroepen (242).

Hozeer het calvinisme als leer van de publieke kerk toch ook door de meest libertijnse regenten in feite aanvaard werd licht de schrijver toe aan het voorbeeld van C.P. Hooft, waarbij hij met een vleugje spot van het door Enno van Gelder geschetste antiklerikaal-libertijnse regententype gewag maakt (220). Daarbij dient opgemerkt dat ook Van Gelder zelf blijkens zijn vele publikaties over de opstand de betekenis van het revolutionair ferment van het calvinisme zeker niet miskend heeft ondanks eigen humanistische instelling.

A.F. Melink

De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft, uitgegeven door H.W. van Tricht; taalkundig raadsman en bewerker van de Hugeniana: F.L. Zwaan; bewerker van de humaniora: D. Kuijper Fzn; bewerker van de Italiana: F. Musarra; beschrijver van de portretten van P.C. Hooft: R.E.O. Ekkart (3 dln.; Culemborg: Tjeenk Willink/Noorduijn, 1976-1979, 2834 blz., f440,—, ISBN 901191313 1).

Wie een biografie wil schrijven, zei indertijd wijlen Japikse, moet beginnen de correspondentie uit te geven. Het kan zijn dat de complete briefwisseling reeds door een ander in het licht is gezonden. Dan heeft hij pech. Er zal voor hem niets anders op zitten dan nog eens al het werk te doen dat voor een wetenschappelijke editie nodig zou zijn.

Voor Japikses recept is veel te zeggen, en daarom leek het niet erg waarschijnlijk dat we na Brandt, Huydecooper en Van Vloten ook in deze eeuw een nieuwe uitgave van Hoofts brieven zouden zien verschijnen. In 1951 was er immers al van de hand van H.W. van Tricht een biografie uitgekomen van zo hoge kwaliteit, dat een nieuwe poging Hoofts leven

te beschrijven een daad van zinloze overmoed zou zijn, hoe zorgvuldig ze ook met bron-nenuitgaven werd voorbereid. De enige die nog kon helpen was Van Tricht zelf: misschien zou hij Japikses weg in omgekeerde richting willen bewandelen. Nu zijn ze er dan inderdaad, de drie delen briefwisseling van P.C. Hooft, en uit het aantal nummers dat ze bevat is de winst reeds af te lezen. De zeventiende-eeuwse uitgave telde ruim 200 brieven, Huydecoper kwam tot 770, Van Vloten naderde met 975 de duizend. Deze keer zijn het 1336, waarbij slechts enkele brieven die niet van of aan maar over Hooft zijn geschreven. Van Tricht heeft dus een aanzienlijke uitbreiding gerealiseerd in vergelijking met zijn voorgangers. Dat alleen al rechtvaardigt deze editie, en wekt de verwachting dat ze de tijd zal weten te verduren. De uitgever heeft vanuit de gehele literaire wetenschap de brede steun gehad die zo'n arbeid verdient. De titelbladen vermelden vier namen, de dankbetuiging in het eerste deel voegt daar nog vele aan toe, en in de noten blijven tot ver in het derde deel de incidentele hulpverleners opduiken. Zo heeft de model-uitgave kunnen ontstaan die wij ons voor Hooft wensten en van Van Tricht en zijn teamgenoten verwachtten.

Bladeren in een particuliere correspondentie is altijd een fascinerende bezigheid, en voor de historicus geldt dat ditmaal heel in het bijzonder. Hij zal niet alleen door de inhoud geboeid worden, maar ook door de vorm, vooral wanneer hij enigszins vertrouwd is met de wijze waarop in zijn vakgebied zulke uitgaven gepresenteerd worden. In de onschuld van zijn historische specialisatie heeft hij altijd respect gehad voor het vakmanschap, de liefde voor het détail, de precisie en de toewijding die in gedrukte correspondenties belegd zijn. Maar wat is een briefwisseling van Oldenbarnevelt of Groen van Prinsterer een simpel ondernemen, vergeleken bij het raffinement dat aan Hooft is besteed! De neerlandistiek stelt zich niet tevreden met wat historici een goede, betrouwbare tekst believen te noemen. Zij interesseert zich voor elke hoofdletter midden in een zin, voor de relatieve lengte van de i en van de j, voor het aantal woorden op een regel, voor toevallige rimpels in het papier. De Hooft-uitgave illustreert treffend waarin de eisen van taalwetenschap en geschiedwetenschap van elkaar verschillen. Wie de vormen tot voorwerp van studie maakt verlangt meer dan hij die zich tevreden kan stellen met hetgeen de tekst meedeelt. De meeste historici voelen zich niet gebaat met hypercorrecte transcripties als 'majson', 'affajre' en 'edjts'. Maar zij staan aan de ontvangende kant, en zullen de huisgewoonten van de Neerlandistiek gaarne voor lief nemen: voor henzelf biedt de tekst in elk geval alles wat zij kunnen wensen.

Kunnen ze ook nog iets geven, en niet louter ontvangen? Mogelijkerwijs wel; denkkelijk zelfs nog een bescheiden uitbreiding van het aantal bijeengebrachte brieven. In deel III (728) treffen we een schrijven van de Staten van Holland aan, gericht aan de drost van Muiden, over de koersen van de munt. Zulke brieven aan alle Hollandse gerechten produceerden de Staten en hun Gecommitteerde Raden wel vaker. Ik twijfel er niet aan of het missivenregister van Gecommitteerde Raden zal nog wel enige minuten kunnen opleveren van dergelijke circulaire, die ook aan Hooft zijn toegezonden. Een groot gemis vormt hun ontbreken niet, al zouden ze het beeld van Hooft als drost iets completer maken.

Voorts misschien de annotatie, ook hier doorgaans kleinigheden. De Leidse hoogleraar Pijnacker noemt Hooft in 1608 kandidaat in de letteren. Maar Hooft studeerde rechten, en dat geeft aanleiding tot de bespiegeling, dat Hooft misschien in het buitenland die waardigheid had verworven (I, 100). Zover hoeven we het echter niet te zoeken. Als Hooft in de rechten een graad wilde behalen, was hij net als ieder ander verplicht eerst het bewijsstuk over te leggen van zijn scholing in de letteren. Elders is een brief opgenomen aan Frederick de Vrij, bij wie Hooft zich beklagt over de bejegening hem door Gecommitteerde Raden aangedaan. Waarom schrijft hij aan een lid persoonlijk, en niet aan het college? Misschien kende hij De Vrij, zegt de toelichting, of misschien fungeerde die als secretaris (I, 519).

Maar het is toch geen geheim, dat de secretaris van de Staten van Holland ambtshalve de genoemde functie bekleedde? De eerste onderstelling zal ongetwijfeld de juiste zijn, en de inhoud van de brief brengt dat ook mee.

Wat mij in de annotatie eigenlijk wel stoort, is de toelichting in deel II op tijdingen die Hooft ontvangen heeft uit Brussel en Antwerpen. De annotatie vat bondig samen: 'berichten uit België'. Was Geyl nog onder ons, dan zou deze nonchalance hem een vlijmscherp artikeltje in de pen gegeven hebben over de hardleersheid der Neerlandici, en welke historicus zou hem ongelijk gegeven hebben? In al hun uitvoerigheid tonen de noten toch wel, dat ze niet door historici zijn uitgedacht en geredigeerd. Juist Hoofts niet zeldzame politieke beschouwingen inspireren de uitgevers slechts tot tamelijk sober commentaar, dat soms geschreven is vanuit een traditie, die binnen de geschiedwetenschap weinig aanhang meer vindt. De aanduiding België voor de Zuidelijke Nederlanden is daarvan een voorbeeld, maar ook de visie op de partijverhoudingen in de Republiek. Hooft heeft zich nogal ingespannen voor de terugkeer van de remonstrantse ballingen, en daarover met Haagse heren gecorrespondeerd. Van één zo'n brief neem ik de samenvatting over. 'Voortgezet overleg over de beste manier om de amnestie in de Staten van Holland aangenomen te krijgen zonder een protestbeweging onder de contra-remonstranten uit te lokken. De voorstanders zitten in hoofdzaak onder de regenten, de tegenstanders onder de door de predikanten geleide volksklasse. Vandaar het streven naar een snelle, min of meer onderhandse afdoening' (I, 584). Maar het probleem was juist, dat de tegenstanders wel degelijk ook in de Staten van Holland zaten, en daar waarschijnlijk de meerderheid vormden. Hoofts vijanden zijn de mensen van de consistoriale regentenpartij. Predikanten, volksklassen en protestbewegingen worden in de bewuste brief helemaal niet genoemd. Men kan ze alleen in de tekst vinden door uit te gaan van het axioma, dat calvinisme en regentenstatus niet samen konden gaan.

Het is waar dat Hooft zelf tot zulke misverstanden aanleiding geeft. Hooft bezit wel de deugden en vooroordelen van de regentenstand, maar hij staat buiten het politieke bedrijf, en weet niet hoe in Den Haag beslissingen tot stand komen. Hij gelooft werkelijk dat de Staten-Generaal wel zomaar zonder last en ruggespraak zullen instemmen met de terugkeer van de remonstranten (I, 582). Hoofts politieke naïviteit doet niet onsympathiek aan, maar ze voegt wel een risico toe aan de uitgave van zijn correspondentie. Zijn kijk op de tijd kan gemakkelijk te veel gezag krijgen, vooral voor gebruikers die de zeventiende eeuw voornamelijk kennen en bestuderen vanuit de cultuurgeschiedenis. De annotatie hoeft dat risico niet op te heffen door het scheppen van een belerend tegenwicht. Maar ze moet zeker niet het misverstand versterken door Hoofts onkunde voor politieke wijsheid te verslijten: dan liever helemaal geen commentaar.

De kwaliteit van een bronnenuitgave hangt echter niet af van de noten, doch van de zorg die aan de tekst is besteed. Daarom is dit een model-uitgave, ook al zijn er een paar minder gelukkige noten aan te wijzen onder de vele die bijdragen tot een beter begrip. De tekst geeft nauwkeurig weer wat Hooft en zijn correspondenten elkaar hebben geschreven. Daarmee kan de editie de toets van de strengste kritiek doorstaan. Het overige is bijzaak en verfraaiing des levens.

A.Th. vanDeursen

L. Brouwers, *De jezuïeten te Brussel 1586-1773-1833* (Mechelen: Huis van Leliëndaal, 1979, 147 blz., BF200,-).

L. Brouwers s.j. was door zijn gedegen studies over zijn ordegenoot Carolus Scribani